УДК 81/81

Танаева Н. Ш.
филология илимдеринин кандидаты,
окутуучу
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Назарова А. А.
ОшМПУ, магистрант

АЗЕРБАЙЖАН, КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ САН АТООЧ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Танаева Н. Ш.
кандидат филологических наук,
преподаватель
Ошский государстенный педагогический университет
Назарова А. А.
магистрант, ОшГПУ

ОСОБЕННОСТИ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В АЗЕРБАЙЖАНСКОМ, КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Tanaeva N. Sh.
Candidate of Philological Sciences,
teacher
Osh State Pedagogical University
Nazarova A. A.
master's student, Osh State Pedagogical University

Аннотация. Бул макалада азербайжан жана кыргыз тилдериндеги сан атооч сөз түркүмдөрүнүн орду жана мааниси салыштырылып талданган. Аталган тилдердеги сан атоочтордун түзүлүшү, алардын түрлөрү жана сүйлөмдөгү функциялары каралып, грамматикалык окшоштуктар менен айырмачылыктар аныкталды.

Негизги сөздөр: сан атооч, түрк тилдери, морфология, жамдама сан атооч, эсептик сан атооч, иреттик сан атооч, грамматика, салыштырма тил илими, азербайжан тили, кыргыз тили.

Аннотация. В данной статье сравниваются и анализируются положение и значение именной группы в азербайджанском и кыргызском языках. Было рассмотрено строение числительных в указанных языках, их виды и функции в предложениях, определены грамматические сходства и различия.

Ключевые слова: числительные, тюркские языки, морфология, существительные во множественном числе, исчисляемые существительные, порядковые существительные, грамматика, сравнительное языкознание, азербайджанский язык, кыргызский язык.

Abstract. This article compares and analyzes the position and meaning of the noun phrase in the Azerbaijani and Kyrgyz languages. The structure of numerals in these languages, their types and functions in sentences were considered, grammatical similarities and differences were determined.

Keywords: numerals, Turkic languages, morphology, plural nouns, countable nouns, ordinal nouns, grammar, comparative linguistics, Azerbaijani language, Kyrgyz language.

Тил илими күн сайын өнүгүп, жаңы изилдөөлөр, жаңы маалыматтар кирүүдө. Ааламдашуу заманында технологиянын жардамы менен өнүгүү жолу бир топ баскычтарды өзүнө камтып, жаңылыктарды кабыл алган учур. Мына ушул өнүгүү түркология, анын ичинен салыштырма грамматикага да таасирин берип, илимди ар тараптан кароо, изилдөө орун алды. Ар бир элдин тилинин тарыхы элинин тарыхы менен, элинин тарыхы тилинин тарыхы менен тыгыз байланышарын билебиз. Себеби тил ар дайым өз жамааты менен бирге жашайт. Жамаат өсүшү менен өнүгөт, бөлүнүшү менен майдаланат. [3; 4] Тилдердин генеологиялык жакындыгы, же бөтөнчө экендиги алардын грамматикасы менен фонетикасынан таанылат. Анткени

«Грамматикалык түзүлүш менен негизги сөздүн фондунун бирдейлиги жана тилдердин тикеден тике тектеш экендигин ырастайт. Тектеш тилдер дайыма түз эле бир бутактан келип чыгат [3; 5].

Тил илиминдеги грамматиканын бөлүмү морфология тектеш тилдерди салыштырууда ушул күнгө чейин кеңири изилденип келүүдө. Технологиянын жардамы менен түрк тилдерин биргелештирүү, грамматикасындагы, лексикасындагы окшоштук, айырмачылыктарды таба алабыз. Грамматиканын бөлүмү морфологиядагы сан атооч сөз түркүмүнүн азербайжан жана кыргыз тилдериндеги орду, мааниси, кызматы жана эки тилдеги өзгөчөлөгү, окшоштуктары боюнча бул макалабызда сөз кылабыз. Морфология (грек. μορφή -форма, λόγος-илим) — тил илиминде сөз мүчөлөрүн жана алардын өзгөрүү эрежелерин изилдейт. Термин биологиядан алынган жана учурда бул илимде колдонулат. Морфология термининин лингвистикага атактуу немис тилчиси, натуралисттик лингвистика мек-тебинин негиздөөчүсү А. Шлейхер алып келген [4].

Морфологиянын эрежелерине тилдин ички түзүлүшүн түшүндүрүүчү сөздөр кирет. Морфология сөздөрдүн ички түзүлүшүндөгү тилдик фактыларга байланыштуу эрежелерди изилдейт. Ал негизги эки грамматикалык форманын (синтаксис) бири болуп, сөз формаларын изилдейт. Морфологиянын негизги темасы — кептин мүчөлөрү (сөз түркүмдөрү). Ал илимде сөздөр кептин мүчөсү катары изилденип, алардын түзүлүш, өзгөрүү эрежелери каралат.

Илимдин тарыхы кенен. Азыркы тил илиминде морфология тилдин өзүнчө деңгээли жана тил илиминин бир тармагы катары саналат. Тил илиминин өзүнчө бир тармагы катары бул жерде изилдене турган бирдик, масштаб, тилдик кубулуштар тууралуу ар кандай пикирлер бар. Бул пикирлердин көбү субъективдүү. Кээде морфология тил илиминин өзүнчө бир тармагы катары четке кагылып, морфологиялык маселелер лексиканын, семантиканын, синтаксистин бир бөлүгү катары каралып, морфосемантика, морфо-синтаксис сыяктуу жаңы терминдер колдонулат. Мындай көз караштардын ар түрдүүлүгүн четке кагып, азыркы тил илиминде морфология жөнүндөгү негизги эки ойду бөлүп кароону зарыл деп эсептейбиз: 1. Морфология сөз мүчөлөрүн изилдөөчү илим катары; 2. Морфология тилдин маз-мундуу чакан бирдиги болгон морфема, морфема класстарын изилдөөчү илим катары. Морфология термини тил илимине XIX кылымда киргени менен морфологиялык маселелерди изилдөө тарыхы байыркы. Мындан 2500 жыл мурун да индиялык тилчилер өздөрүнүн лингвистикалык даярдыгын түзүп, негизинен фонетика менен морфологияны изилдешкен. Яска, биринчи индиялык тилчилердин бири, сөздөрдү төрт грамматикалык класска, б. а. кеп бөлүктөрүнө: зат атооч, этиш ж.б. бөлгөн. Бул бөлүүнү Панининдин 3996 грамматикалык сутрадан (эреже-М. М) турган ыр саптары менен жазылган атактуу «Сегиз китеп» эмгегинде сакталып калган, ал биздин күндөргө чейин жеткен, аттардын өзгөрүшү жана этиштердин классификациясы изилденген. Бул өңүттөн алганда морфологиянын тарыхы байыркы тил илимине барып такалат, бирок илимий морфологиянын пайдубалы XIX кылымда түптөлүп, бул маселе XX кылымда дагы өнүккөн деген пикирге кошулууга туура келет.

Сөз бөлүктөрү маанисине карай түрк тилдеринде 3 топко бөлүнөрү маалым. Маани берүүчү сөз түркүмдөрү, маани бербөөчү сөз түркүмдөрү, өзгөчө сөз түркүмдөрү. Биз карай турган "Сан атооч" дал ушул сөз түркүмдөрдүн маани берүүчү түрүнө кирет.

Сан атоочко азербайжан тилинде төмөндөгүдөй аныктама берилет:

Сан атооч - жандуу жана жансыз жандыктардын тартибин же санын көрсөтүүчү сөздүн негизги бөлүгү. "Канча?", "канча?", "канча?" суроолоруна жооп берет. Мисалы: эки (окуучу), беш (китеп), биринчи (класс) ж.б. (Ал эми кыргыз тилинде **сан атооч** - заттын санын, өлчөмүн билдирип, *канча? нече? канчанчы? неченчи?* деген суроолорго жооп берет. (4)

Сан атоочтор кыргыз тилинде 6га (эсептик, иреттик, чамалама, жамдама, бөлүкчө, топ сан атоочтор) бөлүнсө, мааниси жагынан азербайжан тилинде 5ке бөлүнөт. Азербайжан тилине салыштармалуу кыргыз тилиндеги "жамдама сан атоочту" айырмачылык катары көрсөтүүгө болот. Ошондой эле мүнөздөмөсү боюнча бир топ жалпылык-айырмачылыктарды кездештиребиз.

Кыргыз тилинде жамдама сан атоочтун кызматы төмөндөгүдөй: сандык түшүнүк менен заттык түшүнүктү жамдап көрсөтүп, канчоо? нечөө? деген суроолорго жооп

берген, дайыма заттык мааниде колдонулган сандар жамдама сан атооч деп аталат. Жамдама сан атоочтор эсептик сандарга -оо, -өө мүчөлөрүнүн уланышы аркылуу жасалат. Мисалы: Экөөңөр менен гана мен бүтүндөй жашоомду бактылуу сезчүмүн.

Азербайжан тилинин грамматикасын **Ахмед Джавадов менен Акиф Гулиев** изилдеп, морфологиясына жана синтаксисине арналган эмгектери менен белгилүү болсо, **Мирали Сейидов** түркологиянын алкагында азербайжан тилинин грамматикалык түзүлүшүн жана тарыхын изилдөөгө алган. Афад Гурбановдун «Современный азербайджанский литературный язык» аттуу китебинде сан атоочтор грамматикалык категория катары терең анализденген. Ал сан атоочтордун түрлөрүн, колдонулушун жана алардын сүйлөмдөгү функцияларын деталдуу изилдейт. Окумуштуу сан атоочторду морфологиялык жана синтаксистик аспектиде карап, алардын башка сөз түрлөрү менен байланышын көрсөтөт. Анын эмгектери азербайжан тилинин морфологиясын систематизациялоодо маанилүү роль ойногон [4].

Иреттик сан атоочту –ынчы мүчөсү уюштурат. Эгер биринчи класс деп сан менен жаза турган болсок, "-" кошулуп, кыргыз тилинде 1-класс болуп жазылат. Орус тилинде ал белги коюлбайт (1 класс, первый класс). Азербайжан тилинде "-" белгиси коюлбайт, сан менен жазылса "." чекит белгиси коюлат (1.okul birinci okul). Ошондой эле азербайжан тилинде иреттик сандарда үнсүз менен аяктаган айрым сандардын аягына –nji мүчөлөрүн кошуу менен түзүлөт. Мисалы: бешинчи, алтынчы ж.б. Биринчи ж.б. сыяктуу сөздөр да -ıncı[4] суффикси кабыл алуу менен катар мазмунду билдире алат. Мисалы: акыркы-биринчи (адам), биринчи-биринчи (сүрөт) ж.б. Азербайжан тилинде "Аз" жана "көбүрөөк" сөздөрү тактоочтор менен да колдонулушу мүмкүн. "az" санынан кийинки зат атооч жекеликте колдонулат: az adam (аз адам).

"Көп", "бир катар" деген сан атооч сөздөрдөн кийин кийинки зат атоочтор көптүк түрүндө колдонулат: көптөгөн илимпоздор, бир катар шаарлар ж.б. Көп, ондогон, жүздөгөн, миңдеген ж.б. жана сандан кийинки сан атоочтор жекелик да, көптүк да колдонулушу мүмкүн: көп балдар, көп адамдар, ондогон студенттер, жүздөгөн студенттер ж.б. жекеликте: көп киши, бир аз токой ж.б. Ал эми кыргыз тилинде бул сөздөр көптүк гана түрдө колдонулат. Заттын санын топ-тобу менен көрсөтүп, канчадан? нечеден? деген суроолорго жооп берген сан атоочтор топ сан атоочтор деп эсептелинет. Кыргыз тилинде топ сан атоочтор эсептик сандарга чыгыШ жөндөмөсүнүн –дан мүчөсү улануу жасалат. Мисалы: экиден, үчтөн. Ал эми азербайжан тилинде –дан мүчөсү уланбай, уңгу түрүндө, эгерде татаал топ сан болсо эки сөздүн ортосуна "-" белгиси коюлат. Мисалы: iki-uc. Эгерде жөнөкөй топ сан атооч болсо, анда кыргыз тилиндегидей чыгыш жөндөмөсүнүн –дан мүчөсү уланат. Мисалы: ikidengelmisler.

Бөлчөк сандар же бүтүндүн (бүтүн) бир бөлүгүн, же бүтүн жана анын бир бөлүгүн аныктап, "канча?", "канча бөлүк?" деген суроолорго жооп берип, сандык маанини билдирет. Бөлчөк сандар белгилүү бир негизги сандар жана бөлчөк сандар үчүн –da мүчөсүнүн жардамы менен түзүлөт. Мисалы: бештен үч (3/5), экиден беш (2,5) ж.б. Бөлчөк сандар ар дайым татаал түзүлүшкө ээ. Ал эми кыргыз тилинде заттын санын майдалап, бүтүн сан менен бөлүктүн өз ара катышын билдирген сан бөлчөк сан атооч деп аныктама берилет. Кыргыз тилинде бөлчөк сандар синтаксистик жол менен, башкача айтканда эки эсептик сандын айкалышып айтылышынан төмөндөгүдөй ыкмалар менен жасалат:

1) Бөлчөк сандын бөлүмү чыгыш жөндөмөсүндө, алымы атооч жөндөмөсүндө туруу аркылуу. Мисалы: төрттөн эки, ондон жети ж.б.

2) Бөлчөк сандын бөлүмү илик жөндөмөсүндө, алымы 3 жактын таандык мүчөсүндө туруу аркылуу. Мисалы: бештин бири, жетинин экиси ж. б.

Мындай учурларда алар заттык мааниге ээ болот. Азербайжан тилинде иреттик сандан кийинки зат атоочтор кээде көптүк түргө ээ болот. Мисалы: бешинчи класстар, 3-класстар, биринчи класстар ж. б. Иреттик сан башка сандарга караганда анонимдүү түрдө колдонулушу мүмкүн, б.а. Мисалы: Ондор алдыда. Сыйлык биринчи болуп ыйгарылды. Сан сын атооч сыяктуу эле зат атоочтук кызматты кээ бир учурда сүйлөмдө аткарат. Зат атоочтун ордуна келген сан зат атоочсуз колдонулат, б. а. зат атооч болот. Сөз зат атоочтун учурун, көптүк жана атрибутивдик суффикстерин алып, зат атоочтун суроосуна жооп берип, сүйлөмдө предикат, толуктук, кээде кабар катары колдонулат: Мисалы: Бешинчи (ким?) жарышты. Мага алтынчысы (кайсысы?) жагат. Беш (эмне?) үчтөн көп (эмне?). Бул онунчу келе жатат (бул ким?)

сүйлөмдө аткарган кызматы боюнча кыргыз жана азербайжан тилдеринде жалпылыктар көп экендиги көрүнүп турат [4].

Азербайжан тилинде кээ бир сандардын жазылышы жана айтылышы ар башка. Мындай сандар негизинен төмөнкүчө: төрт-dörd, сегиз-sekiz, тогуз-dogguz, алтымыш, altmış, элүү алты-elli altı, сексен-seksen ж. б. Кыргыз тилинде да кээ бир сан атооч сөздөрдүн айтылышы жана жазылышы азербайжан тилиндегидей ар түрдүү.

Сан атооч сөз түркүмү маани берүүчү сөз түркүмүнө кирип, грамматикада сандык, иреттик, эсептик маанилерди берип, өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ. Бул макалада эки тилдин дал ушул сан атооч сөз түркүмү, анын маанисине карай бөлүнүүсү боюнча жалпылык жана айырмачылыктарын карадык. Бир топ айырмачылыктары бар экендигин да байкап аларды бердик.

Азербайжан жана кыргыз тилдериндеги сан атооч сөз түркүмү салыштырылып, алардын жалпы жана өзгөчөлүктөрү талдоого алынды. Изилдөө көрсөткөндөй, эки тилдеги сан атоочтор мааниси жана кызмат аткаруусу боюнча бир топ окшоштуктарга ээ. Кыргыз тилинде сан атоочтор алты түргө бөлүнсө, азербайжан тилинде беш түргө бөлүнөт, жана кыргыз тилиндеги жамдама сан атооч өзгөчөлүк катары белгиленет. Ошондой эле, сан атоочтордун сүйлөмдөгү аткарган кызматы боюнча жалпылыктар көп экендиги аныкталды. Тилдердин грамматикасы жана лексикалык өзгөчөлүктөрү алардын жалпы генеологиялык жакындыгын тастыктайт, бул болсо түрк тилдеринин ортосундагы терең байланышты көрсөтүп турат.

Адабияттар:

1) Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы: «Кыргыз тили жана адабияты» адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп. -Бишкек, 2008.- 284б.
2) Гурбанов А. Современный азербайджанский литературный язык. - Баку: 1985.
3) Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. - Ф.: Мектеп, 1980.-156 б.
4) https ://az -m -wikipedia .org /wiki /Say_ (qrammatika) (2024жыл, [14-октябрь]).
5) https ://ky .wikipedia.org/wiki/Сан_атооч(2024жыл, [14-октябрь]).